

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВА: СЛІДОВА КАРТИНА І СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Петряєв С.Ю.,
к.ю.н., завідуючий кафедрою
інформаційного та
підприємницького права
НТУУ «КПІ»

Данная статья отображает элементы общей криминалистической характеристики фальшивомонетничества и, по своему содержанию, является продолжением, ранее опубликованной статьи «Способы подделки бумажных денежных знаков. В ней автор проанализировал и обобщил статинформацию, которая отображает современное состояние фальшивомонетничества в мире и Украине в частности, проследил тенденции развития данного преступления, систематизировал его в соответствии с целями, на которое оно направлено.

Дана стаття відображає елементи загальної криміналістичної характеристики фальшивомонетництва і, за своїм змістом, є продовженням, раніше опублікованої статті «Способи підробки паперових грошових знаків». В ній автор проаналізував та узагальнив статинформацію, яка відображає сучасний стан цього злочину у світі і Україні зокрема, прослідкував тенденції подальшого розвитку даного злочину, систематизував його у відповідності з цілями направленості.

The article depicts elements of the general forensic characteristic of money forgery and, in essence, represents a follow-up research to a published earlier essay “Methods of counterfeiting paper banknotes”. The author summarized and analyzed statistical data reflecting present state of money counterfeiting in the world and in Ukraine in particular. He delineated developmental tendencies of this crime and systematized it in accordance with its criminal intends and objectives.

Ключові слова: Криміналістична характеристика фальшивомонетництва, слідова картина злочину, спосіб здійснення злочину, способи підробки грошових знаків, державне фальшивомонетництво, професійне фальшивомонетництво, побутове фальшивомонетництво, політичне фальшивомонетництво.

В Україні, як і будь-якій іншій державі, в обігу перебувають національні гроші - гривня та грошові знаки тих держав, які представляють інтерес для ринкових відносин - долари США, ЄВРО, російські рублі, англійські фунти стерлінгів, японська ієна, швейцарські франки, канадські долари, шведські крони та інші. Найбільшим попитом на внутрішньому валютному ринку користуються долари США (\$), ЄВРО (€) і рублі Росії (РР), які є для населення України не тільки його приватним валютним резервом для закордонних поїздок, але і, перш за все, захистом грошових накопичень від інфляційної гривні. Тому ці банкноти найбільш часто підробляють.

За даними Інтерполу щорічно з обігу вилучаються мільйони підроблених банкнот, переважну кількість яких становлять долари США. Це пояснюється тим, що долари, навіть при наявності світової економічної кризи, все ще залишаються найбільш затребуваними. Вони мають високу купівельну спроможність,

приймаються до обміну будь-якою державою і, як не дивно, залишаються найбільш незахищеними від підробки.

Не беручи до уваги фальшивомонетництво, яке поглинуло Україну у період із січня 1992 по жовтень 1996 року, коли в якості грошових знаків виступали купоно-карбованці, найбільший спалах підробки національних банкнот було відзначено в 1998 році. Протягом цього року з обігу було вилучено 22000 підроблених банкнот України на суму 395000 гривень і 6700 банкнот США на суму 657000 доларів. [1 – С.6]

У наступні роки кількість фальшивок, що вилучалися з обігу, дещо зменшилася. Це можна пояснити, передусім, стабілізацією, а за тим і підйомом економіки. Частина працездатного населення, яке не поїхало за кордон на заробітки, отримало роботу. Настав час, коли простіше і безпечніше було чесно працювати, ніж займатися злочинною діяльністю. За даними МВС України в 2003

році було виявлено 33 підпільних фальшивомонетних майстерні та вилучено 15664 банкноти України на суму 128787 гривень і 6775 банкнот США на суму 663361 долар.[1 – С.6] У 2008 році з обігу вилучено відповідно до 3950 банкнот, з яких України - 1927 банкнот на суму 112480 гривень; США - 811 банкнот на суму 74140 доларів; ЄВРО - 238 банкнот на суму 33150 євро; Росії - 974 банкноти на суму 946000 рублів.¹

Як і передбачалося, світова економічна криза породила національну і призвела до зростання фальшивомонетництва в Україні. Тож, в минулому 2009 році загальна маса вилучених фальшивок працівниками міліції зросла з 3950 банкнот до 12766, тобто на 69%, у тому числі гривні на 78,4%, доларів США на 21%, євро на 87,1%. Це без урахування вилучень, що проводяться банківськими державними і комерційними структурами.

У будь-якій країні національні грошові знаки завжди підробляють значно більше, аніж іноземні. Причому, ця обставина регулюється не їх купівельною спроможністю (високою або низькою), а своєю масовістю і доступністю. Цей факт пояснюється тим, що щоденне користування національними грошовими знаками притуплює увагу населення щодо контролю достовірності (верифікації) і є благодатним підґрунтям для збуту фальшивих банкнот. В Україні показник кількості підробки національних грошей в 2008 році склав 48,8% у співвідношенні з загальною масою фальшивок, в 2009 році він досяг вже 70%.

Значне зростання підробки гривні у співвідношенні з зарубіжною валютою пояснюється також цілим рядом інших важливих причин, які породжені світовою, а за тим і національною економічною кризою: масове безробіття,

¹ Всі зазначені в статті данні про стан вилучення підробних грошових знаків в Україні надані відділом криміналістичного дослідження документів Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

зубожіння населення, падіння платоспроможності гривні, зниження попиту на іноземні грошові знаки і багато інших.

Зазвичай, фальшивомонетники підробляють не найбільші купюри, а середні в номінальному ряду, оскільки великі грошові знаки ретельніше перевіряють на достовірність. Купюри низького номіналу не привертають уваги шахраїв, їх виготовлення нерентабельне. Наприклад, технологія підробки банкнот номіналом 10 і 100 гривень однакова, але, щоб отримати вигоду, десяток треба виготовити значно більше. До того ж інфляція істотно знецінила для фальшивомонетників купюри дрібнішого номіналу. Тому, як і раніше, на території України підробці найбільше піддавалися найбільш ходові номінали: гривня - 50 - 10,3%, 200 - 82,2%; \$100 - 95%; €50 - 65,3%, €200 - 23,5%; і РР 1000 - 99%.

У Росії найбільшою популярністю у фальшивомонетників також користуються тисячерублеві купюри - в 2006 році їх було 88% від виявлених фальшивок, а в 2007 - 92%. Рідше підробляється купюра номіналом 5 тис. рублів, багато в чому через свій високий захист, відносну новизну і уважніше ставлення до неї з боку населення. Серед іноземних валют, як і раніше, лідирує в Росії американський долар, як найбільш поширена у світі грошова одиниця - 97%.[2]

Способів підробки банкнот існує велика кількість. Інакше кажучи, їх стільки, скільки існує методів відтворення зображень - від простого малювання до сучасної поліграфії. Використання тих або інших способів залежить лише від доступу до них і здібностей фальшивомонетника.

На території України упродовж уже багатьох років фіксується три групи способів підробки банкнот: поліграфічні, репрографічні і переробка справжніх банкнот з малого номіналу на більший.

Тож, аналізуючи дослідницькі дані щодо способів підробки банкнот за останні два роки, спостерігається така картина: якщо в 2008 році поліграфічні способи підробки склали 37,7%, то в 2009 році він знизився до 16,6%; використання репрографічного устаткування навпаки збільшилося з 59,5% в 2008 р. до 82,2% в 2009 р.; і переробка справжніх банкнот зменшилася з 2,8% до 1,2% відповідно. Детальніше тенденції змін способів підробки банкнот за видами валюти можна прослідкувати у приведених нижче таблицях 1 і 2.

Таблиця 1.

Фальшиві банкноти згідно способу виготовлення, вилучені співробітниками МВС України в 2008 році

Вид банкнот	Кількість банкнот		Відповідно:					
			поліграфія		репрографія		перероблені	
Гривня	1927	48,8%	4	0,2%	1923	98,0%	-	-
Долар	811	20,5%	622	76,7%	164	20,2%	25	3,1
Євро	238	6,0%	131	55,0%	25	10,5%	82	34,5%
Рубль	974	24,7%	734	75,4%	237	24,3%	3	0,3%
Всього	3950	100%	1491	37,7%	2349	59,5%	110	2,8%

Таблиця 2.

Фальшиві банкноти згідно способу виготовлення, вилучені співробітниками МВС України в 2009 році

Вид банкнот	Кількість банкнот		Відповідно:					
			поліграфія		репрографія		перероблені	
Гривня	8929	70%	1	0,02%	8928	99,98%	-	-
Долар	1027	8%	953	92,8%	71	6,9%	3	0,3%
Євро	1840	14,4%	439	23,8%	1400	76,1%	1	0,5%
Рубль	970	7,6%	734	75,6%	91	9,4%	145	12,9%
Всього	12766	100%	2127	16,6%	10490	82,2%	149	1,2%

Значна кількість підробних банкнот, що вилучаються з обігу (приблизно 95-98%), виготовляються на досить низькому рівні, де формально дотримані усі зовнішні інформаційні реквізити і колірна гамма. Пустити такі підробки в обіг, тобто відкрито пред'явити до оплати або обміну, звичайно ж, неможливо. Будь-який користувач, в спокійній обстановці, завжди зверне увагу на те, що банкноти підробні. Тому збувачі, влаштовують найрізноманітніші психологічні ситуації, що сприяють реалізації фальшивок. З одного боку, вони прагнуть збути фальшиві грошові знаки з мінімальним ризиком викриття, а з іншого - отримати за них якомога більше справжніх грошей або вигідний товар. Для реалізації своєї "продукції" вони готують і розігрують справжні вистави, що створюють певну ситуацію купівлі-продажу. У багатьох випадках у них бере участь декілька персонажів, що створюють для жертви атмосферу конкуренції, "вигідної угоди".

Основний збут фальшивих банкнот найчастіше відбувається на продуктових і речових ринках, поряд з обмінними пунктами, в місцях стихійної торгівлі, де немає спеціального устаткування для перевірки грошових знаків. У цих умовах банкноти приймаються громадянами без особливої уваги та ще й з вдячністю за здійснення угоди купівлі-продажу. У обмінні пункти збувачі, несуть свої фальшивки в період сильних

коливань валютного курсу, про що свідчать касири.

Тут доречно зупинитися на елементі схожості підробних банкнот із справжніми банкнотами.

Так, на думку багатьох юристів, встановлення схожості в слідчій практиці є обов'язковим. З цим варто погодитися, оскільки ця умова нерідко визначає не лише технічний рівень і, відповідно, міру небезпеки фальшивок, але і кримінально-правову кваліфікацію дій винного (фальшивомонетництво або шахрайство).

Для визнання банкнот фальшивками ще не досить надрукувати на них зображення тільки основних їх реквізитів, тобто найменування і номіналу. Необхідно, щоб були відтворені і інші відмінні риси - форма, колір, малюнки, наявність лицьової і зворотньої сторони, що надають фальшивій банкноті певну міру схожості із справжніми банкнотами.

Коментар до КК дає дуже розпливчате тлумачення, що містить високий відсоток суб'єктивізму при вирішенні цього питання, : "... береться до уваги така схожість, яка робить можливим здійснення злочинної мети, - збут фальшивого грошового знака" [3 - С.406]. Проте слід враховувати, що між критерієм схожості і збутом існує неоднозначний зв'язок, оскільки збут завжди - дія ситуаційна. Наприклад, відома в кримінальній практиці ситуація, коли

таксистові, як плата за проїзд, в умовах слабого освітлення, був пред'явлений чистий аркуш паперу, як 10-рублевий грошовий квиток.

Таким чином, до критеріїв схожості банкнот слід віднести комплекс наступних ознак : розмір банкнот, наявність основних зображень на лицьовій і зворотній стороні, колірну гамму (колір), позначення номіналу цифрами і текстом, а також текст про приналежність банкноти до певної держави і виду валюти.

З урахуванням ознак суб'єкта фальшивомонетництва і цілей, на які воно спрямоване, цей злочин умовно можна розділити на три великі групи (див. таблицю 1) :

- а) державне фальшивомонетництво;
- б) професійне фальшивомонетництво;
- в) побутове фальшивомонетництво.

Розглянемо їх коротко.

Перехід фінансово-економічних стосунків суспільства в XVII столітті з монетарної форми розрахунків на банкнотну форму, окрім позитивних моментів, спричинив і негативні. Предметом підробки стають не просто паперові грошові знаки як такі, а відкрилася можливість вторгнення в кредитно-грошову систему чужої держави шляхом масової підробки її грошових знаків. В період монетарної системи подібних дій не могло бути з причини, що монети мають власну ціну, особливо якщо вони виготовлені з дорогоцінних металів, а папір практично нічого не коштує. Так, починаючи з XVIII століття державне фальшивомонетництво (зменшення золотого вмісту в одиниці грошового знаку) трансформувалося в спосіб економічної диверсії однієї держави проти іншої і завжди супроводжувалося великими військово-політичними подіями.

Уперше виготовленням фальшивих паперових грошей на державному рівні зайнялася Англія в період війни за незалежність США 1764-1783 рр., де підробці піддавалися так звані континентальні гроші. Ширшого поширення ця форма фальшивомонетництва набула в XX столітті. Цей список поповнили Німеччина, Польща, Швеція, Франція, США, Японія і інші держави. [4]

Одна з найбільш яскравих подій державного фальшивомонетництва здобула широку популярність у другій половині 20-х років XX століття, коли у Франції був відмічений небувалий наплив фальшивих банкнот. З благословення німецького уряду тих років в цій державі таємно друкувалися

французькі й англійські банкноти. Фальшивок було виготовлено таку кількість, що їх повний вступ в обіг заподіяв би Франції значний економічний збиток. До речі, саме цей випадок змусив держави спільно шукати шляхи захисту від подібних дій в майбутньому, що вилилося в прийняття 20 квітня 1929 року в Женеві міжнародної конвенції "Про відповідальність за підробку іноземних грошових знаків". [5]

Прикладом сьогоденного дня можуть служити підробні 100-доларові банкноти США серії 1977, 1981, 1985, 1988, 1990, 1993, 1996, 2001 і 200? і 50-доларові - серії 1990, 1993 і 1996, виготовлені відповідно до технології підприємства-виготівника, іменовані "супер фальшивками".[1- С.9; 6] Якісний рівень їх настільки високий, що вони приймаються навіть банківськими структурами. До цього часу офіційно так і не встановлено джерело їх виготовлення. У дев'яностих роках минулого століття преса періодично інформувала, що можливим джерелом цих фальшивок є одна з близькосхідних держав, недвозначно натякаючи на Ірак. Проте, після військової окупації цієї держави військами США і насильницького скидання режиму Садама Хусейна, поява суперфальшивих доларів США в обігу не припинилася. Цікавий той факт, що в кожній новій серії, що випускається в обіг, усуваються дефекти гравюрних помилок попередньої серії, але обов'язково формуються нові дефекти, про які інформуються банки для організації вилучення цих банкнот з обігу. Мимоволі виникає питання, яка доцільність свідомого зниження якості фальшивок. Кому це вигідно?..

У світі за останні десятиліття відбулося значне зростання рівня освіченості населення, практично необмежений доступ до різного роду інформації, розвиток сучасних технологій в області хімії, фізики, поліграфії, електроніки тощо, що і надало сучасному фальшивомонетництву організованого характеру. Все частіше в звітах правоохоронних органів різних країн фігурують дані про ліквідацію не лише організованих злочинних груп або фальшивомонетників-одинаків, а й ідеться про злочинні організації і синдикати, із складною системою управління від виготовлення до збуту підробних грошей. Строга конспірація передбачає не лише ступінчасту обізнаність усіх осіб злочинної організації про інших її членів, але і, при необхідності, фізичну ліквідацію деяких з них.

Таким чином дії учасників цього злочину строго диференційовані.

Якщо раніше фальшивомонетник в одній особі здійснював усі процеси виготовлення паперових грошових знаків, то нині все частіше, як виготівники, вербуються фахівці з технічною освітою, художники-гравери, поліграфісти, механіки, хіміки, фахівці інформаційних технологій. Отримується сучасне друкарське і офісне устаткування, хімікати, фарба, папір. Це дозволяє їм поставити злочинне виробництво на «широку ногу» і виробляти фальшивки високої якості швидко і у великих кількостях. Фальшивомонетникам іноді вдається наблизитися до справжньої рецептури паперової маси і фарби, освоїти технологію виготовлення водяних знаків, якісно виконувати усі види поліграфічного друку, вони придумують і постійно удосконалюють різні способи імітації активних елементів захисту. Тому, працівники грошово-касових операцій (касири магазинів, банків) все частіше говорять про труднощі розпізнавання фальшивих грошей - таким високим буває рівень їх підробки.

Збут фальшивих банкнот здійснюється декількома етапами і найчастіше відбувається далеко від місця їх виготовлення. На першому етапі вони розглядаються як товар і передаються постійним клієнтам - перекупникам, ті у свою чергу передають або продають їх збувачам. В процесі переходу з рук в руки продажна ціна фальшивок зростає і досягає свого номіналу лише у момент збуту, тобто пуску в грошовий обіг. Цей механізм також є основною перешкодою в розслідуванні цього злочину і ліквідації джерела фальшивомонетництва.

Має місце грошовий обіг фальшивих банкнот і в самих злочинних кругах не залежно від державного грошового обігу. Він є формами розрахунків у сфері наркобізнесу, незаконного продажу зброї, торгівлі людьми, здійснення терористичних актів, діяльності антидержавних банд-формувань і інших послуг (що яскраво проявлялося в період чеченської війни з 1995 по 2000 рік).

У професійному фальшивомонетництві, окрім злочинних організацій і груп, значне місце займають і фальшивомонетники-одинаки. У більшості це художники-оформлювачі, або особи, що мають схильність до такої роботи. Вони можуть мати професійні знання і досвід роботи в області поліграфії, знайомі з процесом паперового виробництва, мають навички в області кольорової фотографії, процесах

кольороподілу, граверних і художніх роботах. Ці особи виявляють цікавість до спеціальної поліграфічної літератури, купують матеріали, прилади і пристосування, необхідні для виготовлення друкарських форм (кліше), фарби, паперу і так далі. Часто, кустарним способом, на високому інженерному рівні, вони виготовляють не лише кліше але і поліграфічні друкарські верстати з елементами ноухау. Вони можуть звертатися за консультаціями до знайомих або інших фахівців, що мають знання в області поліграфічних процесів.

Використання нерегламентованого устаткування, неякісних друкарських форм, невідповідних технічним вимогам фарб, паперу, і, нарешті, низька кваліфікація в усіх процесах поліграфічного виробництва, роблять їх продукцію, в основному, низької якості. В той же час, історії відомі випадки, коли ця категорія злочинців досягала високої схожості з оригіналом не лише в поліграфічному відтворенні зображень, але і в підборі паперу, імітації водяних знаків тощо. Для прикладу, до цієї категорії слід віднести відомих на весь світ фальшивомонетників М. Боярського (60-і роки, Франція) і В. Баранова (70-і роки, Росія). [1 - С. 67-71; 7 - С. 196-205] Для фальшивомонетників-одинаків характерно і те, що свою продукцію вони реалізують самостійно або через дуже близькі зв'язки.

Побутове фальшивомонетництво в тих або інших формах існувало завжди. Найбільш яскравим його проявом були фальшивки, виготовлені способом малювання. Жартівливим прикладом може служити фраза з оперети "Весілля у Малинівці", вимовлена Попандопалом під час спроби купити у попа срібний хрест за малювані банкноти: "Гаразд, бери усе, я собі ще намалюю". У шістдесяти-сімдесятих роках минулого століття спосіб малювання був витіснений спочатку чорно-білою фотографією, а за тим і кольоровою. У вісімдесятих роках їх змінила чорно-біла репрографія.

Тут слід зауважити, що побутове фальшивомонетництво ніколи не носило масовий характер, передусім, унаслідок крайньої низької якості підробок, і серйозно не впливало на безпеку нормального грошового обігу в державі. Швидше це було, свого роду, не до кінця усвідомлені кримінальні ігри, ніж свідоме фальшивомонетництво.

На початку статті вже згадувалося, що дев'яності роки стали переломним етапом у вдосконаленні поліграфічної промисловості і репрографії зокрема (іноді іменованої малою

поліграфією). Крім того, ця техніка стала широкодоступною. Зараз важко уявити який-небудь офіс без комп'ютерного устаткування і засобів поліграфічного розмноження, більшість людей мають домашній персональний комп'ютер з кольоровим струминним або лазерним принтером. Ці обставини послужили умовою подальшого розвитку побутового фальшивомонетництва, переходу його на якісно новий ступінь. Цей процес добре простежувався упродовж останніх двадцяти років. Наприклад, в Україні він мав наступну динаміку: в 1992 році - 4,5%, 1995-37,3%, 2005 - 89,0% (тільки гривня), 2008 - 59,5%. Переважна їх більшість мала (згідно з обліком серійних номерів) різні джерела, тобто на кожне джерело доводилося від 1 до 5 банкнот.

На відміну від перших двох груп, мета побутового фальшивомонетництва - задоволення миттєвих побутових потреб, що часто виникають спонтанно, як жарт, цікавість, дрібна користь. Тому, виготівник підробних банкнот і їх збувач, як правило, одна і та ж особа. Збут відбувається в місцях стихійної торгівлі частіше всього ввечері в умовах слабкого освітлення під час купівлі слабоалкогольних напоїв, сигарет, найбільш ходових продуктів харчування (хліб, фрукти-овочі, солодощі тощо).

Більш кваліфікованим підходом до приховання факту підробки банкнот в побутовому фальшивомонетництві може служити імітація деяких активних елементів захисту. Як правило, в цих випадках шахраї обмежуються імітацією водяного знаку і захисної нитки, і до того ж, на досить низькому рівні. Крім того, фальшивку мнуть, забруднюють, надаючи їй схожість із справжніми банкнотами, що є в обігу.

Карне право кваліфікує побутове фальшивомонетництво як шахрайство. З цим судженням слід погодитися, оскільки мета, заради якої підробляються банкноти і шкода, що наноситься грошовому обігу держави, менш небезпечні, ніж державне або професійне фальшивомонетництво.

Нещодавно, а точніше 30 липня 2009 року, в період другого (повторного) туру передвиборної компанії до парламенту Молдови, президент Володимир Воронін заявив по телебаченню, що опозиція у зв'язку з недостатньою кількістю грошових коштів займалася підробкою грошових знаків. Мабуть, у світі з'явився новий напрям фальшивомонетництва, мета якого - фінансування діяльності окремих політичних сил, що прагнуть до влади. Воно не підпадає

за своєю метою до жодного з вище зазначених.

Література:

1. Петряев С.Ю. Осторожно, фальшивка! Пособие для кассиров обмена валюты и экспертов валютно-кассовых операций банков. - К.: ООО «Аналитические системы НПФ». 2005, - 96с.
2. Фальшивомонетки наращивают обороты // Независимая газета. - 11.07.2008.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., переробл. Та доповн. / Відпов. Ред. С.С.Яценко. – К.: А.С.К., 2002. – 968 с.
4. Revue internationale de police criminelle. 1987. - №406. Р6.; ; Пльскої Г. Рыцари фальшивых банкнот. – М.: ЮЛ, 1982. – 76с.; Воробей О.В. Криміналістичне дослідження паперових грошей: Посібник. – К.:НАВСУ, 2003. – 180с.
5. Женевская конвенция «Об ответственности за подделку иностранных денежных знаков» от 20 апреля 1929 года. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, вступивших в силу между 1 января 1931 года и 1 января 1933 года. – М.: Соц.законность. – 1933. – Вып.7. – С41-50.
6. Петряев С.Ю., Толстов В.К. Розыскная таблица по фальшивым 100-долларовым банкнотам США серии 1988 года (супербанкнота). - К.: Экспертно-криминалистическое управление МВД Украины, 1993. – 16с.
7. Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 1990. – 224с.
8. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. Изд. 4-е, исправленное. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 1056с.
9. Коваленко В.В., Бирюкова Т.П. Значение данных о способах и признаках подделки денежных знаков для расследования фальшивомонетничества // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. - Луганськ, 1999. - №3. – С.143.
10. Мацишин В.С. Особливості огляду місця події у справах про фальшивомонетництво, вчинене з використанням комп'ютерної техніки // Криміналістичний вісник: Науково-практичний збірник. – Вип.1 / Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України; Національна академія внутрішніх справ України. – Одеса: Лат стар, 2000. – С. 173.
11. Подлинные и фальшивые банкноты. (Фальшивые банкноты иностранных государств). Международная организация уголовной полиции. – Кисинг Паблишерс Б.П. 1118 1000 БС., Амстердам, Голландия, 1996. Т.1.